

en-Nuaymî, "Zuhûrû'l-Ĥavâric", *MMîr.*, XV (1967), s. 10-35; Ch. Pellat, "Djâhîz et les Khâridjites", *FO*, XII (1970), s. 195-209; Mahmûd İsmâil Abdürrezzâk, "el-Ĥavâric ve każiyyetu't-taĥkim", *el-Mecelletü'l-târîĥiyyetü'l-Mişiyye*, XX, Kahire 1973, s. 47-69; G. Levi Della Vida, "Hâricîler", *JA*, V/1, s. 232-236; a.m.f., "Khâridjites", *EP* (İng.), IV, 1074-1077; Mustafa Öz, "Gâliyye", *DİA*, XIII, 336.

ETHEM RUHİ FİĞLALI

Kültür ve Edebiyat. İbâzîler istisna edilecek olursa genel prensipleri ve bazı belli konulardaki görüşleri dışında Hâricî fihî ve kelâmı tam anlamıyla bilinmemektedir. Bununla birlikte Hâricîlik özellikle iman meseleleri üzerinde yankılar uyandıran gücü sayesinde kelâmın gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Meşei itibarıyla popüler bir hareket gibi görünürse de aydınlardan tamamen yoksun bir cereyan olduğu da söylenemez.

Benzeri doktrinler gibi Hâricî düşüncede sistemdeki radikalizm, problemleri yerlerde ve zamanlarda insanları celbeden bir unsur olmuştur. Bilhassa Abbâsîler'in ilk dönemindeki baskılar sebebiyle devrin yüksek bilim ve düşünce düzeyine, fikrî konulardaki şüpheli karakterine ve zarif kültürüne aykırı düşmesine rağmen birçok âlim ve edibin Hâricî düşüncelerini benimsediği görülmektedir. Bunların içinde meşhur dilci Ma'mer b. Müsennâ da vardır. Hâricîler'den günümüze intikal eden hutbe ve şiirler, onların hitabet kabiliyetleri yanında seviyeli görüş ve düşüncelerini de yansıtmaktadır. "İslâm'ın âbid ve müttakileri" şeklinde tanımlanabilecek Hâricî grupların ideali doğum yerine, mensup olduğu kabileye yahut sosyal durumuna bakmaksızın yeryüzündeki bütün müminleri eşit kabul ederek Allah'ın hâkimiyetini kurmaktı. Onlar kendi sosyal, politik, hukukî ve ahlâkî düzenlerini, genel ve özel hayatlarını Kur'an'ın zâhirî anlam ve öğretisine kususuz biçimde uydurmak ve yalnız zorunlu ihtiyaçları karşılamak şeklinde bir zühd hayatı yaşamak istiyorlardı. Bundan dolayı müzik ve sanat gibi bedî zevkler, yiyecek ve içeceklerdeki herhangi bir lüks, imanın saflığı ve sadeliği ilkesine zıt olacağı düşüncesiyle kötülenmiştir. Ayrıca hareket ve sözdeki takvâ noksanlığının toplumdan çıkarılmaya sebep olarak görülmesi yanında daha ciddi hallerde suçlunun mürted kabul edilerek eşi ve çocuklarıyla birlikte öldürülmesi gibi şiddete varan görüş ve uygulamalar ortaya çıkmıştır. Halife seçiminde soy ve kabilenin hiçbir önem taşımadığına dikkat çe-

kerek bu hususta şahsî meziyetlerin yeğâne belirleyici unsur olduğunu savunan Hâricîler'in mürted olarak kabul ettikleri kişiye sorumluluk ve cezanın ferdiliği prensibini göz ardı edip bunu aile fertlerine de teşmil etmeleri, çok büyük önem verdikleri adalete dayalı prensipler açısından oldukça çelişkili bir husustur. Çünkü soy ve kabilenin ve hatta belirli bir aileden gelmenin imam seçiminde belirleyici bir unsur olmadığını ileri süren bir anlayışın aynı şekilde suç ve cezada da ferdilik ilkesinden ayrılmaması gerektirdi.

Hâricî ahlâkının hareket noktası takvâ ve şecaattir. İbadete düşkünlük, namazda secdeleri uzatma, dünya nimetlerine karşı zâhidâne davranma, devamlı Kur'an okuma, müjde ve uyarı (va'd ve va'id) âyetlerinden etkilenme, onların kaynaklarda bol örnekleri olan takvâ anlayışının önemli unsurlarıdır. Abdullah b. Abbas, Hz. Ali'nin temsilci olarak Hâricîler'e gönderildiğinde alınlarının uzun süre secde etmekten nasırlaşmış olduğunu görmüştü. Urve b. Üdeyye'nin öldürülmesinden sonra hizmetçisi, ona hiçbir gün yemek götürmediğini ve hiçbir gece yatak sermediğini söylemişti (Müberred, III, 1098). Ebû Bilâl Mirdâs b. Üdeyye Emevîler tarafından hapsedilince hapishane görevlisi konuşmalarına ve ibadetine hayran kalmış, ona büyük bir saygı ve güven duyarak gece vakti evine gitmesine, gündüz gelip teslim olmasına izin vermişti. Hâricîler'le başı derde giren Ubeydullah b. Ziyâd hapsedtiklerinin hepsini öldüreceğine yemin etmiş, bu sırada izinli olarak evinde bulunan Mirdâs hapishanedeki arkadaşlarının öldürüleceğini haber alınca, ailesinin ısrarlarına rağmen, Allah'ın huzuruna sözünden dönen bir kimse olarak gitmek istemediğini belirterek hapishaneyi dönmüştür (a.g.e., III, 1174-1175). Ubeydullah b. Ziyâd'ın Hâricîler'e karşı görevlendirdiği Abbâd b. Alkame el-Mâzinî ile Ebû Bilâl Mirdâs arasında geçen bir konuşmada Mirdâs, Ubeydullah'ın ne istediğini sormuş, Abbâd da başlarını istediğini söylemişti. Bir süre çatıştıktan sonra cuma namazı vakti girince yapılan anlaşmaya güvenerek silâh bırakan Hâricîler cuma namazını kılarken Emevî ordusu tarafından öldürülmüş, Ebû Bilâl'in başı da Ubeydullah'a götürülmüştü. Emevî güçlerinin bu zulümlerini ve ahde sadakatsizliklerini hazmedemeyen İmrân b. Hittân ve İsâ b. Fâtik, Ebû Bilâl için duygulu birer meşîye yazmışlardır (Nâyif Mahmûd Ma'rûf, *Divânü'l-Ĥavâric*, s. 159, 200).

İslâm fırkaları içinde savaş ve benzeri sıkıntılara katlanma, inançları uğruna hiç çekinmeden canlarını feda etme, cesaret ve metanet gösterme konularında ileri bir mertebeye ulaşan Hâricîler, şehid olmayı cana minnet bilip düşmanlarına karşı tereddüt etmeden savaşa girişmişlerdir. Bundan dolayı Emevîler, sevkettikleri kat kat üstün güçlere rağmen onlarla başa çıkmaya muvaffak olamamışlar, muhalifleri bile onların cesaret ve yiğitliklerini takdir etmek zorunda kalmışlardır.

Hâricî kadınları da erkekleri gibi cesaret sahibi olup onlarla birlikte savaşa katılır, erkeklerin hamâset duygularını tahrik eder, seve seve ölüme koşarlardı. Bu kadınlardan takvâsı ve cesaretiyle tanınan Belcâ, Emevî Valisi Ubeydullah b. Ziyâd'ın kendisinden intikam alacağını öğrenince kaçmasını tavsiye edenlere, yakalandığında öldürülmekten öte bir muameleyle karşılaşmayacağını, bundan da korkmadığını ifade etmişti. Daha sonra yakalanan Belcâ elleri ve ayakları kesilerek çıplak bir şekilde idam edilmiştir (Müberred, III, 1173-1174). Şebîb b. Yezîd eş-Şeybânî'nin hanımı Gazâle de Hâricîler'in önde gelen kumandanlarından. Haccâc'ın güçlü ordusunu kırk kişilik kuvvetiyle bozguna uğratan Gazâle, onun hâkim olduğu Kûfe Camii'nde iki rek'at namaz kılacağını, ilk rek'atta Bakara, ikinci rek'atta Âl-i İmrân sûresini okuyacağını söylemiş, daha sonra bu sözünü yerine getirmişti. Gazâle'nin bu cesaretini öğrenen Haccâc, sarayını tahkim edip çevresine daha çok kuvvet yerleştirmek zorunda kalmıştı. Haccâc'ın gönderdiği dört orduyu mağlûp eden Gazâle beşincisiyle savaşırken arkadan vurularak öldürülmüştür (a.g.e., II, 929-930; Kerem el-Bustânî, s. 191-192).

Akîdelerine aşırı derecede bağlılıkları Hâricîler'in bir başka özelliğini teşkil eder. İslâm'ın sofuları olarak da bilinen bu grubun tek amacı Allah'ın iradesini yeryüzünde hâkim kılmaktır. Hasımlarının gücü ne olursa olsun onlara boyun eğmedikleri gibi inançlarını açıkça ortaya koymaktan da çekinmemişlerdir. Hz. Ali son günlerinde kendisinden sonra Hâricîler'in öldürülmemesini istemiş, hakkı bulmaya çalışırken hata edenlerin bâtılı arayıp ona uyanlar gibi olmayacağını belirtmişti. Ömer b. Abdülâzîz de kendisine karşı ayaklanan Şevzeb el-Yeşkür'nin elçilerine hitap ederken onların dünyevî bir arzu veya amaç için isyan etmediklerini bildiğini, fakat âhireti ararken hataya düştüklerini söylemişti.

Hâricîler'in siyasî baskılara mâruz kalmalarına, halk arasında itibar görmemelerine, korku ve kaygı salmalarına yol açan olumsuz özellikleri de bulunmakta olup bunların başında taassupları gelir. İtikadî ve amelî konulardaki görüşleri, uygulamaları, hasımları ile münazaraları incelendiğinde taassup dereceleri ve başkalarına karşı müsamahasız davranışları açık bir şekilde ortaya çıkar. Genellikle bu durum bedevîlik, yalın hayat, ufuk darlığı, kültür kıtlığı ve nasların zâhirine bağlanma gibi sebeplerle izah edilmektedir. Bu özellikleri kendi aralarında da birlik kurmalarını engellemiş, birbirleriyle silâhlı mücadeleye girmelerine zemin hazırlamıştır. Hz. Ali onlarla konuştuğunda görüşlerini çürüttüğü halde yine de düşüncelerinden vazgeçmemişlerdir. Mühelleb b. Ebû Süfere, Ezârika ile uzun müddet devam eden mücadelesi sırasında aralarında geçimsizlik çıkaracak ajanlar kullanmış ve bu yöntemden sonuç almıştı. Hâricîler'in taassupları, kendilerini düşünce ve uygulama alanında birçok tutarsızlığa da düşürmüştür. Bir hristiyanı ve kendilerine muhalif bir müslümanı ele geçiren Hâricîler, Hz. Peygamber'in can güvenliğinin korunmasını tavsiye ettiği hristiyanı (zimmî) serbest bırakıp müslümanı öldürmüşlerdir (Müberred, III, 1134). Vâsıl b. Atâ bir toplulukla beraber bulunurken âniden Hâricîler'le karşılaşmış, yanındakilere konuşmayı kendisini dinlemelerini tembih ettikten sonra kim olduklarını, görüşlerini ne olduğunu soran Hâricîler'e müşrik olduklarını, Allah'ın kelâmını dinleyip ahkâmını öğreneneceklerini söyleyince Hâricîler onlara Kur'an dinletip emin oldukları yere kadar götürmüşlerdi (a.g.e., III, 1078-1079). Abdullah b. Habbâb'ı Hz. Osman ve Ali hakkında övücü ifadeler kullandığı için hamile olan karısıyla birlikte hunharca öldürdükleri esnada bir hristiyandan hurma almak için pazarlık yapan Hâricîler, hristiyan hurmayı parasız vermek isteyince takvâya aykırı olacağını belirterek bu teklifi reddetmişlerdir (a.g.e., III, 1134-1135).

Şiir râvileri, tarihçiler ve edebiyat tenkitçileri Hâricîler'in edebî kabiliyetlerinin üstünlüğü, şiir, hutbe ve mektuplarının fesâhat ve belâgatı konusunda söz birliği etmişler, bu sebeple de edebî güzellikler, mâna doğruluğu ve maksadı ifade etme gibi özelliklerinden dolayı onların örnek metinlerini muhafaza etmeye gayret göstermişlerdir. Muhalifleri, farklı görüşler taşıyan Hâricî gruplarının dü-

şüncelerini ortaya koyarken onları meşhur etme endişesini taşımalarına rağmen edebî meziyetlerini kabullenmekten de geri kalmamışlar; edebî duygularının incelendiğinde, tenkitlerindeki başarılarından dolayı Hâricîler'e ait ifadelerle istişhadda bulunmaktan kendilerini alamamışlardır. Hâricîler'den günümüze intikal eden az sayıdaki edebî malzeme, onların kültürel özelliklerini ortaya koyacak niteliktedir.

Fevkalâde soğukkanlı olan Hâricîler hasımlarının karşısında heyecana kapılmaz, kendilerini kaybetmezlerdi. Güzel konuşmalarının yanı sıra keskin zekâlarıyla, hazırcı cevap ve atılgan olmalarıyla da şöhret bulmuşlardır. Hasımlarıyla savaş alanında bile yürütmekten geri durmadıkları tartışmalarında tam bir taassubun hâkim olduğu görülür. Hâricîler, ne kadar kesin olursa olsun hiçbir delil karşısında çaresiz kalıp teslim olmaz, hiçbir düşünce onları ikna etmeye yetmezdi. Aksine hasımlarınca ortaya konan delillerin kuvvetli olması, onları kendi inançlarına daha fazla sarılmaya ve inançlarını destekleyecek daha güçlü deliller aramaya iterdi. Bunun sebebi düşüncelerinin zihnî olmaktan çok duygusal bir nitelik taşıması, mezhep taassubunun sağ duyulu ve mantıklı düşünme yollarını tıka-mış olmasıydı.

Hâricî kültür ve edebiyat ürünlerini içeren eserler, genellikle onları doğru yoldan uzaklaşmış olarak gören muhalif fırkaların tahriplerine mâruz kalmıştır. Diğer taraftan bütün hayatlarını savaş ve fiilî mücadele ile geçirmeleri kültür miraslarının kaybolmasına, derlenmesi ve yayılmasının zorlaşmasına sebep olmuştur. Bundan dolayı onlarla ilgili olarak kaynaklarda yer alan bilgiler ancak misal getirme, red yahut takdir etme gibi sebeplerle muhafaza edilmiştir. Hâricî şairlerinin, çok sayıda olduğu sanılan divanlarından sadece Tırimmâh'ın divanının günümüze ulaşabilmiş olması da bu hususu teyit eder.

İki ana noktada toplanabilecek olan Hâricî edebiyatının özelliklerinden birincisi, önde gelen ediplerinin aynı zamanda büyük fırkaların kumandanları olmasıdır. Bu liderler, fırkanın prensip ve düşünceleriyle uyum halinde olan hareketleri sayesinde bu edebiyat ürünlerine edebî anlamda doğruluk ve duygu muhtevaları kazandırmışlardır. Diğer bir özellik, Hâricîler'in genel olarak bedevî kabilelere mensup olmaları sebebiyle temiz bir dile ve orijinal ifade güzelliklerine sa-

hip bulunmalarındır. Nitekim onların bir kısmı, şahsî yetenek ve tecrübelerinin ötesinde Kur'an-ı Kerim ve onun muciz üslûbundan etkilendikleri bilinen kâripler idi. Bunlar siyasî, fikrî ve savaşla ilgili problemlerin çözümünde iman ve amel arasındaki sıkı ilişki üzerine kurulan inançlarından hareket etmişlerdir.

Hâricî edebiyatının konusu genel ve özel olmak üzere iki eğilim yansıtmaktadır. İlki, diğer müslümanlarla ittifak halinde buldukları iman, takvâ, cihad konularıyla zulmün ortadan kaldırılması, müslümanın sosyal davranış ve tercihlerinde hata ve kusurlardan uzaklaşması gibi umumi hususlardır. Bu konulardaki fikirlerini ortaya koymalarında mübalağa ve tekrar gibi unsurlar varsa da bunu inançlarının bir sonucu olarak değerlendirmek gerekir. Kendi edebî ürünlerinde de görüleceği üzere gerçekten zühdün öncüsü sayılabilecek bu zümre toplumdaki kibir, riyakârlık, dünyaya aşırı bağlılık gibi ahlâkî ve içtimai kusurlara karşı çıkmakta itidal çizgisini aşmışlardır. Hâricîler'in zühde ilgili düşünceleri, boş tevekkülden ve menfilikten uzak olmanın yanında mevcut düzene karşı çıkma ve eyleme teşvik etme izleri de taşımaktadır. Bu sebeple onlar, muhalif fırkaların bünyesindeki kusurları eleştirmekle yetinmeyip bunları şiddet yoluyla ortadan kaldırmaya yönelmişlerdir. Hâricî edebiyatının yansıttığı diğer eğilim ise kendi prensipleri çerçevesinde müslüman çoğunluğa muhalefet ederek hilâfet, tahkîm ve Sıffin Savaşı'na katılanların durumu gibi konuları çözüme kavuşturma temayülleridir. Hâricî edipleri tahkîmi kendi problemlerinin ortaya çıkışının ana sebebi olarak ele almakta, onu kabullenmeyi hata ve küfür olarak değerlendirmektedirler. Edebî ürünlerinde, "Hüküm yalnız Allah'ındır" (la hükme illâ billâh) sloganı bu sebeple sık sık tekrarlanır, Allah'ın dininde insanların hakem olmasının reddi üzerinde kuvvetle durulur. Şair Ferve b. Nevfel'in kendileriyle savaşanlarla savaşacakları, kişilerin değil ancak Allah'ın hükmüne râzı olacakları şeklindeki ifadesi de bu yaklaşımı açık bir şekilde ortaya koyar. İhtilâl îlânı, baştaki idarecilere darbe ve diğer Hâricî gruplarına katılma gibi hallerde sloganlarını bu konulara münhasır olmak üzere özel anlamda tekrarladıkları görülür.

Bu edebiyatta önemle vurgulanan hususlardan biri, yegâne doğrunun kendi dinî siyasetleri ve mezhepleri olduğu inancı, bunun hasımlarına karşı savunul-

ması ve diğer insanları kendi düşüncelerine celbetme gayretidir. Bir başka konu da şecaat ve takvâlarının tasviridir. Hâricîler, kendilerinden çok daha güçlü topluluklar karşısında mücadele etmeyi önemsemediklerini edebî mahsullerinde sık sık ortaya koyarlar. İhtilâl teşvik, hasımlarını susturma, onları küfür ve dinsizlikle nitelendirme önemli temalardandır. Hâricî edebiyatının ele aldığı konulardan biri de ölüm temennisi ve şehâdete koşmaktır. İfadelerinden ölümü bir gaye gibi kabulendikleri anlaşılmaktadır. Bu gaye edebî ürünlerine hayatın uzunluğundan sıkılma, yaşamaktan yakınma, çölde etlerini yırtıcı hayvanların yemesi, kemiklerinin rûzgârda savrulması temennisi şeklinde aksetmektedir. Mücadele esnasında her türlü sıkıntıya katlanma özellikleri, ölümü başarıya ulaşmak için en uygun yol olarak benimsediklerini ortaya koyar. Ölümün baldan tatlı olduğu anlatımının şiirlerinde tekrarlanması bunu teyit eder. Ölüm arzusu Hâricîler'in şiirlerine bir miktar hüznün ve kötümserlik katarsa da gayelerini gerçekleştirme emellerini gölgelememiştir. Ayrılık eleminin ortaya konulması, ayrıca mersiyeler edebî konular içinde önemli bir yer tutmaktadır.

Hâricî şiirlerinin hemen hepsi hamâsî türündendir. Bu, ırk ve kabile taraftarlığının harekete geçirdiği, intikam alma ya da dayanan bir hamâset olmayıp bütün müslümanlarda bulunmasının gerektiğine inandıkları ve Allah rızâsını kazanabilmek için uğrunda her türlü mücadeleyi verdikleri akîdelerine dayanan bir asabi-yetti. Bundan dolayı şiirlerinde inanca dayanan güçlü bir üslûp, samimi ve sıcak duygular, kabile asabiyetinden kurtulma ve özellikle Kur'ân-ı Kerîm'den etkilenme temaları görülür. Şiirlerinin özelliklerinden biri de gerekli çağrıya icâbette kusurlarını anladıkları zaman pişmanlık duymalarıdır. Bu duygular bazan, günah işleme sebebiyle şuur düğümlemesine benzeyen bir hale dönüşür. Bu nevi duygular Mâlik el-Mezmûm'un, "İşlediğim günahlar insanlara paylaştırılıyorsa onların hepsi ölümden ürperirdi" anlamındaki beytinde açıkça görülür (Nâyif Mahmûd Ma'rûf, *Divânü'l-Havâric*, s. 242) Hâricî şairleri bu duyguları aracılığıyla mensuplarını yapmaları gereken işler konusunda uyarılmışlardır. Bu bakımdan onların şiirleri Abdullah b. Vehb er-Râsibî, Urve b. Üdeyye, Ebû Bilâl Mirdâs b. Üdeyye, Nâfi' b. Ezrak ve Sâlih b. Müserrah gibi şehid kumandanların yiğitliklerini, akîdeleri uğruna kendilerini feda etmelerini ve dolayısıyla âhirette ulaşacakları

mükâfatları dile getiren övgülerle doludur. Bunlar arasında, özellikle kırk kişilik askerî gücü ile kendilerinden kat kat fazla sayıdaki Emevî ordusuna karşı çıkan, inancı uğruna kendini feda eden Ebû Bilâl'in örnek şahsiyeti kasidelerinin mihverini teşkil etmiştir.

Aralarındaki şiddetli mücadelelere rağmen Hâricî edebiyatında fikhî ihtilâflara yer verilmez. Hâricîler'in bölünmesine sebep olan en önemli anlaşmazlık konusu hurûc ve kuûd meselesidir. Bir grup, kendilerince "dâr-ı küfür" sayılan yerden çıkmayı ve hicret etmeyi gerekli görürken, diğerleri bulunulan yerden hicret etmenin fazilet ve sevabının üstünlüğünü kabul etmekle birlikte zaruret sebebiyle bunu terketmenin câiz olduğunu söylemektedir. Bu mesele Hâricîler'in şiirlerinde de işlenmiştir. İlk gruba mensup olan Katarî b. Fücâe, hicreti terkederek (kâid, çoğulu kaade) gruptan olan Ebû Hâlid el-Kanânî'yi, Allah'ın hiçbir kâidin ömrünü kabul etmeyeceğini, kendisinin dünyada ebedî yaşayamayacağını ve eninde sonunda cezasını göreceğini hatırlatarak ayıplamıştı. Yine Katarî, Haccâc'la beraberliğinden dolayı Sebre b. Ca'd'ı kınamış ve bunun etkisiyle bazı kimseler kendi grubuna iltihak etmişti. Bu arada kaadenin çoğu, tedbirli olmak düşüncesiyle savaşa katılmamış olmalarına rağmen zaruret ve özür halinin bitiminden hemen sonra arkadaşlarına iltihak etmek için fırsat kollamışlardır. Bundan dolayı kaadenin şiirlerinde de isyan ve ihtilâl çağrıları çokça yer aldığı gibi Hâricîlik araştırmacılarının "hurûc" mânâsında değerlendirdikleri "şirâ" (kendini feda etme) kelimesi ve türevlerinin de sıkça kullanıldığı görülmektedir. Hâricî metinleri dikkatle incelendiği takdirde şirâ ifadesinin Hâricî'nin kendini feda etme ameliyesi olduğu anlaşılır.

Hâricîler edebiyat ve şiirde ilkelerinden uzaklaşmamış, şiirlerini hiçbir zaman bir kazanç vesilesi yapmamışlardır. Hatta onları "şiir sanatında inançlarından ayrılmayan, şiiri medih ve kazanç vesilesi olmanın üzerine çıkarmak isteyenler" şeklinde nitelendirmek mümkündür. Şair İmrân b. Hittân, bir defasında insanlardan çıkar sağlamak için onları öven Ferzdağ'ı ayıplamış, isteklerini Allah'a yöneltmesini tavsiye etmişti (Müberra, II, 744). Tırimmâh da bir şiirinde kendini tehlikeye atmayı halifelerin vaadlerini beklemeye tercih ettiğini belirtmektedir (Nâyif Mahmûd Ma'rûf, *Divânü'l-Havâric*, s. 111).

Günümüze intikal eden tek Hâricî divanı Tırimmâh'a aittir. Kaynaklar, bundan başka Hâricîler'den 100 kadar kadın ve erkek şaire ait 330'dan fazla kaside, kıta ve urcûze nakletmektedir. N. Mahmûd Ma'rûf, kaynakları taramak suretiyle Hâricîler'e ait şiir, hutbe, risâle ve çeşitli sözleri *Divânü'l-Havâric* adıyla bir kitapta toplamıştır (Beirut 1403/1983). Bu eserlerin sahipleri Katarî b. Fücâe, İmrân b. Hittân, Tırimmâh, Ubeyde b. Hilâl el-Yeşkürî, Amr b. Husayn el-Anberî ve Müleyke eş-Şeybâniyye gibi birinci sınıf şairlerdir. Bunlar arasında hurûc ve hicreti benimseyen Katarî ile kuûdu benimseyen İmrân b. Hittân, Hâricî şiirinin birçok örnek ve özelliğini ortaya koymaları bakımından büyük önem taşırlar. Benî Temîm kabilesinin Mâzin koluna mensup Hâricîler'in en güçlü fırkası olan Ezârika'nın yirmi yıl süreyle liderliğini yapan Katarî cesaret ve takvâsıyla dillere destan olmuş bir şairdir. Onun şiiri akîdeyi, cesareti ve Hâricî şiirinin özelliklerini yansıtmaları itibarıyla sanatla inanç arasındaki irtibatı açıkça ortaya koyar. Kasidelerinin çoğu hamâset, cihad, şehitliğe ulaşmak, yahut aşağılık bir hayattan kurtulmak için vuruşmakla öğünmek gibi özellikleri yansıtmaktadır. Katarî aynı zamanda Arap hatiplerinin en meşhurlarından biridir.

İmrân b. Hittân ise cihad hususunda kaadenin yolunu takip etmiştir. Her ne kadar ordu kumandanlığı yapmamışsa da Emevî karşıtı gizli ve şiddet taraftarı bir hareketin liderliğini yürütmüştür. Bu sebeple Haccâc onu yakalamaya çalışmış, İmrân da Emevî casuslarından yakasını kurtarmak için hangi kabilenin yurduna gitmişse onların nesebine yakınlık iddia etmiş ve sonunda Kûfe yakınlarında Ezd kabilesinin bulunduğu yerde vefat etmiştir (84/703). İmrân'ın şiirlerinin hâkim konusu Hâricî akîdesiyle daha sonra evlendiği amcasının kızı Cemre'dir. Başlangıçta Hâricîler'e mensup olmayan İmrân, onlara bağlı bulunan Cemre ile onu mezhebinden çevirmek ümidiyle evlenmiş, fakat daha sonra kendisi Hâricî olmuştur. Cemre onun siyasî hayatını yönlendirdiği gibi şiirine de dramatik bir boyut kazandırmıştır. İmrân'ın Cemre'den dolayı yaşama arzusunu terennüm etmesinin yanında Hâricîler'in geleneğine uygun olarak şehitlik için ölümü arzulaması şiirlerinde daima bir tezat teşkil etmiştir. İmrân büyük ihtimalle, Sufriyye'nin hurûc etmeyip bulunduğu yerde kalmasında, mücadele psikolojisini yumuşatacak ve inancına dokunmaksızın Cemre

HÂRİCİLER

ile birlikte yaşamasına imkân sağlayacak bir yön bulmuş olmalıdır. Bu durum hayatında derin izler bırakmıştır. Şairliği yanında toplulukları harekete geçirebilecek derecede bir hatip olan İmrân, duygularının oluşumunda ve psikolojik mücadelesinde Hâricî liderlerinden Ebû Bilâl Mirdâs b. Üdeyye'den geniş ölçüde etkilenmiştir.

Hâricîler'in fikrî, siyasî ve savaşla ilgili hayat tarzları onları şiirle birlikte hitabete de yöneltmiş, bu sebeple Hâricî edebiyatında hitabet önemli ölçüde gelişmiş, bazı kumandanları en meşhur Arap hatipleri arasında yer almıştır. Hâricîler'in hutbelerinin üslûp özellikleri konusunda hüküm verebilmek, düşünce ve maksatlarındaki edebî hususiyetleri anlayabilmek için kaynaklarda sınırlı da olsa hutbe mecmuaları mevcut bulunmaktadır (hutbe örnekleri için bk. İbn Abdürabbih, IV, 141-147). Birbirlerine yazdıkları mektupları ihtiva eden mecmualarda ise kuvvetli bir münazara üslûbu ve ince bir düşünce tarzı hâkimdir. Bu malzemeler aralarında ortaya çıkan ihtilâfları, kumandanları arasında geçen konuşmaları ve hasımlarına karşı cüretli çıkışlarını ihtiva etmektedir. Hâricîler'in en meşhur hatipleri Nâfi' b. Ezrak, Katarî b. Fücâe, İmrân b. Hittân, Hayyân b. Zabyân es-Sülemî, Müstevrid b. Alkame ve Ebû Hamza el-Hâricî'dir. Bilhassa sonuncusu hutbelerindeki fevkalâde başarılı tasvirler, etkileyici duygular ve derin mânâlar unsurlarla Arap edipleri arasında özel bir mevkiye sahiptir. Ebû Hamza'nın üç uzun, ikisi kısa olmak üzere beş hutbesi kaynaklarda yer almaktadır (Nâyif Mahmûd Ma'rûf, *Divânü'l-Havâric*, s. 283-297). Hâricî edip, şair ve hatiplerinin göze çarpan en önemli özellikleri duygularının samimiyeti, irticâlen söylemeleri, dünya nimetlerini önemsemeyişleri, hayat sıkıntılarını canlı tasvir ve prensiplerini cesaretle müdafaa etmeleridir. Hâricîler'de şiir ve edebiyat konuları değişikliğe uğramış, geleneksellikten uzaklaşarak hamâset, şecaat ve takvâ konuları ile yeni bir boyuta ulaşmıştır.

Mersiyeye türü Hâricîler'de değişik bir şekil kazanmıştır. Ölen kumandanları ve büyükleri için yazdıkları mersiyelerde hüznün ve ağlama yerine Allah'ın takdir ve kazâsına rızâ ifadesi vardır. Bu arada kumandanlarının yiğitlik ve takvâlarıyla ilgili methiyelerin mûsikîyle söylendiği belirtilmektedir.

Hâricîler'in hicivleri genellikle hasımlarının zulmü, sapıklığı, nifaki, kendilerin-

den olanların gerekli hallerde birbirlerine yardım etmemeleri, savaştan kaçmaları ve dünyaya meyletmeleri gibi hususlara yöneliktir. Buna karşılık kabile asabiyetinin gözetilmediği övgülerinde şecaat, şehitlik arzusu, zulme karşı çıkma gibi konular ele alınmıştır. Ayrıca Hâricî edipleri methiyelerini bir kazanç vasıtası yapmamışlardır. Büyük bir maharetle daha çok hanımları için söyledikleri gazelerde ise incelik, iffet, vakar ve şehâdet arzusu hâkimdir.

Genellikle duyguları tasvir eden Hâricî edebiyatı, esas olarak inanca dayanmakla birlikte cihad temasını da geniş ölçüde işlemiştir. Metinler arasında mâna, üslûp ve duyu birliği itibarıyla benzerlikler bulunması yanında her biri yaşanan tecrübelerin ürünleri olarak güçlü ferdi özellikler taşır. Hareketli siyasî hayat ve sürekliliği savaş şartları şiirlerinin çoğunun kıta ve urcûze şeklinde olması sonucunu doğurmuşsa da bu onların edebiyatında kasidelerin ve uzun şiirlerin bulunmadığı anlamına gelmez. Hâricî edebiyatının kendine has özellikleri Arap-İslâm edebiyatı tarihi boyunca üslûp, yapı ve konu yenilikleri yönünden temayüz eden bir edebî hareket meydana getirmiş bulunmaktadır.

Neredeyse bir iman esasını konumuna yükseltile dinî hoşgörüsüzlüğü siyasî alana da taşımak, kendinden olmayanlara karşı zora başvurarak sosyal ve politik değişmeyi sağlamaya çalışmak şeklinde özetlenebilecek olan Hâricî siyaset anlayışının uzantılarını sonraki dönemlerde de görmek mümkündür. İslâm tarihi boyunca bazı grup ve fırkaların benzer radikal anlayışları bayraklaştırdıkları bilinen bir husustur. Hz. Peygamber'in İslâm toplumunun oluşup gelişmesinde göstermiş olduğu esnekliği ortaya koyamayan Hâricîler zamanla küçük gruplara ayrılmışlar ve kendilerinin dışındaki müslümanlar için başvurdukları zor kullanma yöntemini kendilerinden kabul etmedikleri diğer Hâricî gruplara da uygulamışlardır. Sonuçta giderek küçük gruplara ayrılan Hâricîler'den ancak itidali tercih edenler bugüne ulaşabilmiştir. Günümüzde Umman, Zengibar, Doğu ve Kuzey Afrika'da küçük topluluklar halinde yaşayan ve artık müslüman çoğunluğu tekfir etmeyen, amaçlarına ulaşmak için de siyasî cinayetlere başvurmayan Hâricîler İbâzî mezhebine bağlıdır. Aradan geçen uzun zaman onları geniş İslâm topluluğunun etkisi altına almıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

- Tırmîh, *Divân* (nşr. İzzet Hasan), Beyrut 1414/1994; Câhiz, *el-Beyân ve't-tebâin*, II, 112-114; III, 214-217; Belâzürî, *Ensâb*, II, 368-370, 375-379; Müberrred, *el-Kâmil* (nşr. M. Ahmed ed-Dâli), Beyrut 1406/1986, II, 744, 929-930; III, 1077-1197, 1201-1228; Eş'arî, *Makâlât* (Ritter), s. 86-93; İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferid*, IV, 141-147; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zehab* (Abdülhamîd), III, 200-205; Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Egâni*, Beyrut 1374/1955, VI, 141; Makdisî, *el-Bed' ve't-târih*, V, 137; Bağdâdî, *el-Fark* (Abdülhamîd), s. 84-87; Şerîf el-Murtazâ, *Emâlî'l-Murtazâ* (nşr. M. Ebû'l-Fazl), Kahire 1373/1954, I, 636, 639; Şehristânî, *el-Milel* (Kilânî), I, 118-122; İbn Hallikân, *Vefeyât* (Abdülhamîd), III, 256; İbn Hacer, *Tehtîbü't-Tehtîb*, VIII, 128; a.m.f., *Lisânü'l-Mizân*, IV, 438-439; *el-Ülyün ve'l-hadâ'ik* (nşr. Ömer es-Saîdî), Leiden 1804, s. 73; Ceytâlî, *Kanâtirü'l-hayrât*, Kahire 1965, s. 91; Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâzîyye fi mevki'bî't-târih*, Kahire 1964, I, 15, 92, 95; Ahmed eş-Şâ-yib, *Târîhu's-siyâsiyye*, Kahire 1966, s. 169-172; Amr Khalifa Ennâmî, *Studies in Ibadism* (doktora tezi, 1971), Cambridge University, s. 371, 402, 411; Şevkî Dayf, *Târîhu'l-edeb*, II, 302-307; Nâyif Mahmûd Ma'rûf, *el-Havâric fi'l-aş-ri'l-Emevî*, Beyrut 1977, s. 294; a.m.f., *Divânü'l-Havâric*, Beyrut 1403/1983; J. Wellhausen, *el-Havâric ve's-Şi'a* (trc. Abdurrahman Bedevî), Küveyt 1978, s. 28-107; Muhammed Amâre, *el-İslâm ve's-sevre*, Beyrut 1980, s. 184-185; İhsan Abbas, *Divânü's-siyâsiyye*, Beyrut 1402/1982, s. 18, 29-30, 176; Ahmed Muhammed el-Hüfî, *Edebü's-siyâse fi'l-aş-ri'l-Emevî*, Beyrut, ts. (Dârü'l-Kalem), s. 105-114, 221-228, 229-241; Ahmed Hâce, *Allâh ve'l-insân fi'l-fikri'l-Arabiyyi'l-İslâmî*, Beyrut 1983, s. 61-71; Ömer Ferruh, *Târîhu'l-edeb*, I, 458-461, 490-493, 593-596; Kerem el-Bustânî, *en-Nisâ'ü'l-Arabiyyât*, Beyrut 1988, s. 191-193; Azmî es-Sâlihî, "Hel kâne's-şâ'ir et-Tırmîhâ Hâricîyyen hâkkan?", *Mecelletü'Âdâbi'l-Müstasriyye*, sy. 22-23, Bağdâd 1413/1992, s. 152-153; G. Levi Della Vida, "Hariciler", *IA*, V/1, s. 235-236; a.m.f., "Khâridjites", *EP* (İng.), IV, 1074-1077.

AZMÎ M. S. ES-SÂLİHÎ – MUSTAFA ÖZ

HÂRİCİYE NEZÂRETİ

Osmanlı Devleti'nde 1836'da kurulan ve Cumhuriyet döneminde Dışişleri Bakanlığı adını alan teşkilât.

Hâricîye Nezâreti'nin tarihî kökleri, XVII. yüzyılda Dîvân-ı Hümâyûn'un önemini kaybedip devlet idaresinin Bâbîâlî'ye intikâline kadar uzanır. Reîsülküttâb ve sorumluluğundaki Dîvân-ı Hümâyûn kâtipleri bu taşınma ile birlikte saraydan Bâbîâlî'ye geçtiler. Bâbîâlî, sadrazamın başkanlığında ikinci divanının toplandığı ve devlet meselelerinin tartışıldığı idarî merkez haline geldi. Reîsülküttâb, artan bürokratik ihtiyaçlar sonucunda Dîvân-ı Hümâyûn kalemlerinde açılan yeni bölümlerin sorumluluğunu alarak sadrazamın ve ikinci divanının kâtiplik görevlerini üst-